

«Βιομηχανικές συνοικίες» γύρω από την Αθήνα: Αναδιαρθρωτική εμπειρία, προβλήματα και προοπτικές

ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ

1. Εισαγωγή

ΣΤΟ ΦΟΝΤΟ των μεγάλων αλλαγών που συντελούνται παγκοσμίως στη φυσιογνωμία της βιομηχανίας (μέρος των οποίων φαίνεται πως είναι η ανάδειξη κάποιων περιοχών με ανταγωνιστική και καινοτόμο παραγωγή μικρομεσαίας κλίμακας), η συζήτηση γύρω από το ζήτημα της τοπικής ανάπτυξης αποκτά νέο περιεχόμενο. Συγκεντρώσεις μεταποιητικών επιχειρήσεων σε τοπικό επίπεδο τοποθετούνται σήμερα στο στόχαστρο από την πλευρά της περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης. Κάτω από την αναλυτική ομπρέλα των «βιομηχανικών συνοικιών», διασταυρώνονται και συγκρούονται έντονα διαφορετικές απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα και τις προοπτικές των τοπικών πόλων βιομηχανικής παραγωγής.

Στόχος του άρθρου αυτού είναι να εντάξει την αναδιαρθρωτική εμπειρία των «βιομηχανικών συνοικιών» γύρω από την Αθήνα στην ευρύτερη προβληματική που αναπτύσσεται στις μέρες μας για τις αναπτυξιακές δυνατότητες των «βιομηχανικών συνοικιών». Γίνεται χρήση εμπειρικού υλικού, που βασίζεται κυρίως σε συνεντεύξεις με επιχειρήσεις μικρού και μεσαίου μεγέθους τριών κλάδων (μηχανουργικό, πλαστικά αντικείμενα και έτοιμα ρούχα). Η επιλογή των κλάδων αυτών έγινε: (α) επειδή αντιπροσωπεύουν τρία πεδία μεταποιητικής δραστηριότητας καθώς αναφέρονται στις κατηγορίες των κεφαλαιουχικών, των ενδιάμεσων και των καταναλωτικών προϊόντων· (β) επειδή αντιπροσωπεύουν σημαντικό τμήμα της ελληνικής μεταποιητικής βάσης· και ακόμα (γ) επειδή χαρακτηρίζονται από κατακερματισμένη διάρθρωση, καθώς συγκροτούνται κατά κύριο λόγο από μικρομεσαίες μονάδες που «συμβιώνουν» με μεγάλες επιχειρήσεις.

Έτσι, στο δεύτερο μέρος γίνεται μια σύντομη αναφορά στη θεωρητική συζήτηση γύρω από το ζήτημα των «βιομηχανικών συνοικιών», ενώ στο τρίτο μέρος παρουσιάζεται το υλικό που στοιχειοθετεί τα αναδιαρθρωτικά αντανάκλαστα των επιχειρήσεων του δείγματος και σκιαγραφεί τις συνιστώσες του «στοιχήματος της ευελιξίας». Στο τέταρτο μέρος γίνεται προσπάθεια να αξιολογηθεί κατά πόσον οι «βιομηχανικές συνοικίες» γύρω από την Αθήνα βρίσκονται στα πρότυπα της στρατηγικής της ευέλικτης εξειδίκευσης.

αναδεικνύονται ομοιότητες και διαφορές με το μοντέλο αυτό και διατυπώνονται τα βασικά συμπεράσματα.

2. Η θεωρητική συζήτηση για το ζήτημα των «βιομηχανικών συνοικιών»

Οι χωρικές συγκεντρώσεις επιχειρήσεων δείχνουν να αποτελούν ένα προνομιακό πεδίο οργάνωσης της παραγωγής στο πλαίσιο των συνθηκών ανισορροπίας που χαρακτηρίζουν το παιχνίδι του καπιταλιστικού ανταγωνισμού. Συγκεκριμένα, οι χωρικές συγκεντρώσεις της παραγωγής διευκολύνουν την ευέλικτη ολοκλήρωση ανάμεσα σε διαφορετικά παραγωγικά και διανεμητικά κυκλώματα. Έτσι, η ευέλικτη χωρική ολοκλήρωση δείχνει να ευνοεί την ανάπτυξη προηγμένου καταμερισμού εργασίας και επιπλέον προσφέρει τη δυνατότητα περισσότερο εύκαμπτων και προσαρμόσιμων τύπων καταμερισμού εργασίας, ώστε οι διασυνδέσεις, οι όροι των συναλλαγών και ο ίδιος ο προσανατολισμός της παραγωγής να επανακαθορίζονται ασταμάτητα καθώς μεταβάλλονται οι συνθήκες και το ευρύτερο οικονομικό περιβάλλον (Storper and Walker, 1989).

Ιδιαίτερα στο πλαίσιο γοργών τεχνολογικών αλλαγών και αβεβαιότητας σε ό,τι αφορά το ύψος και τη σύνθεση της μελλοντικής ζήτησης, γίνεται περισσότερο απαραίτητη η ευελιξία των σχέσεων εισροών-εκροών ανάμεσα στις επιχειρήσεις (αλλά και στο εσωτερικό τους) και η ικανότητα αένανω προσαρμογών στο επίπεδο της παραγωγής (τόσο από την άποψη της ποσότητας όσο και από την άποψη των ποιοτικών προδιαγραφών). Επιπλέον, οι χωρικές συγκεντρώσεις της παραγωγής επιτρέπουν την ανάδειξη ευέλικτων αγορών εργασίας, που με τη σειρά τους δημιουργούν νέες ευκαιρίες για την οργάνωση της παραγωγής, με τρόπο που να ανταποκρίνεται καλύτερα στα μηνύματα των καιρών. Τέλος, οι χωρικές συγκεντρώσεις ευνοούν τεχνολογικές καινοτομίες, καθώς συντίθενται από ποικιλία τεχνογνωσίας, τεχνικών δεξιοτήτων και διαφορετικών εκδοχών επιχειρηματικότητας (Marshall, 1900· Bellandi, 1986· Storper and Walker, 1989). Καθώς μάλιστα οι τεχνικές δεξιότητες αλλά και οι απαραίτητες πληροφορίες βρίσκονται «στον αέρα» που περιβάλλει τις βιομηχα-

νικές συγκεντρώσεις, δημιουργείται μια παραγωγική κουλτούρα τέτοια που κοινωνικοποιεί τις εμπειρικές γνώσεις γύρω από την παραγωγική διαδικασία (συνχά με τη βοήθεια ανάλογης εκπαιδευτικής υποδομής) και παράλληλα τελειοποιεί τις γνώσεις για τα υλικά, τα μηχανήματα και το σχεδιασμό των προϊόντων (βλ. βιβλιογραφία για την «Τρίτη Ιταλία»). Τα οικονομικά υποκείμενα στις «βιομηχανικές συνοικίες» είναι σε θέση να αντιληφθούν ταχύτερα τις νέες τεχνολογικές δυνατότητες, αλλά και να τις αξιοποιήσουν (Scott and Storper, 1987). Έτσι, τόσο η επιχειρηματικότητα όσο και οι τεχνολογικές καινοτομίες τείνουν να είναι περισσότερο μια συλλογική και λιγότερο μια ατομική δραστηριότητα (Storper and Scott, 1988).

Στη «μεταφορντική» εποχή μας, οι ευέλικτες μορφές παραγωγής δείχνουν να αποκτούν τέτοια δυναμική που τείνει να κυριαρχήσει στην οικονομική ζωή τόσο των ΗΠΑ όσο και της Ευρώπης (Scott, 1988). Η ευέλικτη παραγωγή στις μέρες μας (οργανωτικός κατακερματισμός, παραγωγική διάχυση, πυκνές, μη τυποποιημένες συναλλακτικές σχέσεις ανάμεσα σε αυτοτελείς επιχειρήσεις) σηματοδοτείται από νέες γεωγραφικές βιομηχανικές συγκεντρώσεις και από την επανεμφάνιση των «βιομηχανικών συνοικιών»*.

Η έννοια της «βιομηχανικής συνοικίας» έλκει την καταγωγή της από τον Marshall (1900) και αναφέρεται σε χωρικά συμπλέγματα επιχειρήσεων που διαθέτουν δύο κεντρικά χαρακτηριστικά: (α) ορίζονται από τον καταμερισμό εργασίας ανάμεσα σε συμπληρωματικές επιχειρήσεις, και (β) στηρίζονται σε έναν συνεκτικό ιστό κοινωνικών πρακτικών και θεσμών που ρυθμίζει την ευρύτερη δραστηριότητα της περιοχής.

Στη σύγχρονη εκδοχή τους, οι «βιομηχανικές συνοικίες» έχουν αρκετές διαφορές από την πραγματικότητα του 19ου αιώνα που είχε στο μυαλό του ο Marshall. Επιδεικνύουν μικρότερη συνοχή, καθώς τείνουν να τοποθετούνται σε ευρύτερους χάρτες περιφερειακού, εθνικού και διεθνούς καταμερισμού εργασίας. Και είναι ακριβώς αυτή η διάσταση (η ενσωμάτωση σε ευρύτερους χάρτες) που επιτρέπει την εξειδίκευση της παραγωγής με άξονα τη χωρική συγκέντρωση (Storper and Walker, 1989).

* Στις μέρες μας συναντάμε σημαντικές συγκεντρώσεις υπηρεσιών προς τη μεταποίηση στις μεγάλες πόλεις (π.χ. Λονδίνο και Ν. Υόρκη, μεταξύ άλλων), νέες βιομηχανικές συνοικίες υψηλής τεχνολογίας στη Β. Αμερική και τη Δ. Ευρώπη, σύγχρονες εκδοχές βιοτεχνικών συνοικιών στην Τρίτη Ιταλία, στο Λος Άντζελες, στη Δανία και στη Νότια Γερμανία (Storper και Scott, 1988).

Ιδιαίτερα η περίπτωση της «Τρίτης Ιταλίας» και των «βιομηχανικών συνοικιών» που την συγκροτούν έχει αποτελέσει ένα εξαιρετικά αμφιλεγόμενο πεδίο, όπου συγκρούονται πολύ διαφορετικές απόψεις και ερμηνείες. Από τη μια πλευρά, υπάρχουν οι απόψεις που διατυπώνονται

από τους θεωρητικούς της ευέλικτης εξειδίκευσης (Piore and Sabel, 1984· Sabel, 1989· Zeitlin, 1989) και υποστηρίζουν ότι η εμπειρία της «Τρίτης Ιταλίας» μπορεί να διδάξει πολλά από την άποψη της τοπικής αναπτυξιακής στρατηγικής σε άλλες βιομηχανικές οικονομίες, καθώς προσφέρει τη δυνατότητα να οικοδομηθεί μια κοινωνία υψηλής ειδίκευσης, καλών μισθών και υψηλής προστιθέμενης αξίας.

Άλλοι πάλι αμφισβητούν το βαθμό στον οποίο κάποιες επιτυχημένες περιοχές βιομηχανικής παραγωγής μπορούν να αποτελέσουν παραδειγματικές περιπτώσεις ενός νέου υποδείγματος αναγέννησης των τοπικών και περιφερειακών οικονομιών. Για παράδειγμα, οι Amin (1989) και Amin-Robins (1989) αμφισβητούν κατά πόσον η «νέα ορθοδοξία», δηλαδή ο λεγόμενος «τρίτος δρόμος» οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης μπορεί να χρησιμεύσει ως μοντέλο για κάθε περίπτωση. Χωρίς να αμφισβητούν ότι πολλά αλλάζουν στις μέρες μας, θεωρούν ότι αποδίδεται ιδιαίτερη έμφαση σε φαινόμενα με σχετικά περιορισμένο ειδικό βάρος, που δεν προκαλούν εντέλει κάποια ριζική τομή με την εμπειρία του παρελθόντος, ούτε οδηγούν σε ένα νέο καθεστώς συσσώρευσης (Getler, 1988· Amin and Robins, 1989). Αντίθετα, επιστήμονες ότι η δυναμική των αναδιαρθρωτικών διαδικασιών είναι αντιφατική και διακρίνεται από αποκλίνουσες τάσεις. Έτσι, στο χωρικό επίπεδο υπάρχουν ταυτόχρονα τάσεις που εννοούν τη συγκρότηση «βιομη-

χανικών συνοικιών» και άλλες μορφές τοπικής συγκέντρωσης, αλλά υπάρχουν και ισχυρότατες δυνάμεις στον αντίποδα αυτών των τάσεων: δυνάμεις που πιέζουν προς την κατεύθυνση της διαμόρφωσης διεθνών δικτύων και της διεθνοποίησης των ροών αγαθών και υπηρεσιών, με ασφαιές και άδηλες προς το παρόν συνέπειες (Castells, 1987· Amin and Robins, 1989).

Υπάρχει και η πλευρά εκείνη που αναγνωρίζει μεν αρκετές και σοβαρές διαφορές ανάμεσα στις ποικίλες μορφές χωρικών συγκεντρώσεων των ημερών μας, ταυτόχρονα όμως επισημαίνει ότι παρά τις διαφορές μπορεί να γίνει κάποια ασφαλής γενίκευση στη βάση ενός κοινού ορισμού. Ειδικότερα, και παρά την ποικιλία των διαφορετικών δρόμων για τη συγκρότησή τους, τα κύρια χαρακτηριστικά των «βιομηχανικών συνοικιών» είναι η δυναμική της ευελιξίας στην παραγωγή, ο καταμερισμός εργασίας (που προφανώς εντάσσεται σε ευρύτερους χάρτες καταμερισμού, εθνικούς και διεθνείς) και η συγκρότηση ενός θεσμικού υποστηρικτικού ιστού (Storper, 1990). Επιπλέον, υλογραμμίζεται ένα νέο στοιχείο στη χωροθέτηση της βιομηχανικής δραστηριότητας: ενώ στις δεκαετίες του '60 και του '70 το φαινόμενο της βιομηχανικής συγκέντρωσης στις μητροπόλεις έτεινε να υποχωρεί, και η κυρίαρχη τάση έδειχνε να ευνοεί την περιφερειακή αποκέντρωση της παραγωγής με τις πόλεις να γίνονται πιο ρηχές από την άποψη των μεταποιητικών δραστηριοτήτων, οι τάσεις της δεκαετίας του '80

ανάμεσα στις επιχειρήσεις, όσο και με την αύξηση της ευελιξίας στο επίπεδο κάθε επιχείρησης (Sabel and Zeitlin, 1985· Storper and Walker, 1989).

Συνοψίζοντας, τα χαρακτηριστικά των «βιομηχανικών συνοικιών» στη μεταφορτική εποχή φαίνεται να είναι:

συμβαδίζουν με την ισχυροποίηση των μητροπόλεων στο παραγωγικό κύκλωμα (Storper and Walker, 1989· Storper, 1990).

Ένα κείμενο ερώτημα αφορά τη μελλοντική προοπτική των «βιομηχανικών συνοικιών», ιδιαίτερα αυτών που συγκροτούνται στη βάση συμπληρωματικών επιχειρήσεων σχετικά μικρού μεγέθους. Αν η «πραγματική ιστορία» της εξέλιξης του καπιταλισμού είναι ταυτισμένη με τη συνέχιση και εντεινόμενη κυριαρχία των μεγάλων επιχειρήσεων, τότε η επιτυχία των «βιομηχανικών συνοικιών» δεν μπορεί παρά να έχει έναν πρόσκαιρο και επισημασμένο χαρακτήρα — πρόκειται, δηλαδή, για διάττοντες αστέρες σε περίοδο κρίσης, που νομοτελειακά θα συρρικνωθούν με τα πρώτα σημάδια οικονομικής ανάκαμψης, μέσα από μια διαδικασία συγχωνεύσεων και εξαγορών (Amin and Robins, 1989).

Είναι δύσκολο και ίσως πρόωρο να καταλήξει κανείς σε τέτοιου είδους προβλέψεις. Είναι γνωστό ότι οι «βιομηχανικές συνοικίες» δεν είναι (ούτε άλλωστε υπήρξαν ποτέ, π.χ. κατά τον 19ο αιώνα: Sabel and Zeitlin, 1985) στατικά, αυθύπαρκτα και απόλυτα σταθερά συστήματα παραγωγής. Σε κάποιες από τις περιπτώσεις των «βιομηχανικών συνοικιών» χάνεται η παραγωγική ευελιξία και κυριαρχούν οι τάσεις συγκέντρωσης. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, οι «βιομηχανικές συνοικίες» επέδειξαν αξιοσημείωτη προσαρμοστικότητα και ανθεκτικότητα τόσο με την τελειοποίηση του καταμερισμού εργασίας

1. Μηχανήματα γενικής χρήσης που να επιτρέπουν διαφορετικούς τρόπους οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας, ή/και προγραμματιζόμενος εξοπλισμός με χρήση υπολογιστή.
2. Σχετικά μικρότερες εξειδικευμένες μονάδες, με έντονες διεπιχειρησιακές σχέσεις υπεργολαβίας.
3. Έμφαση στις διακυμάνσεις και διαφοροποιήσεις της ζήτησης, που προϋποθέτει ευελιξία εισροών και εκροών.
4. Το στοιχείο της συλλογικότητας παίρνει τη θέση του ιεραρχικού ελέγχου που ασκούσε παραδοσιακά η μεγάλη φορτική επιχείρηση.
5. Περισσότερη εποχική και μερική απασχόληση, καθώς και χαλαρότεροι κανόνες διαχείρισης του εργατικού δυναμικού.

3. Οι «βιομηχανικές συνοικίες» γύρω από την Αθήνα

Η τάση για αυξημένη βιομηχανική συγκέντρωση, στη δεκαετία του '80, γύρω από τα μεγάλα αστικά κέντρα φαίνεται να επιβεβαιώνεται στην περίπτωση της Αθήνας. Η τάση προτίμησης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων προς τα μεγάλα αστικά κέντρα, όπου εξασφαλίζουν πρόσβαση σε εξειδικευμένη αγορά εργασίας, αγορές εισροών και τελικών προϊόντων, υποδομή κ.λπ. (Docorouli, 1986), εντείνεται στη δεκαετία της κρίσης, του αυξημένου ανταγωνισμού και της αβεβαιότητας

(Stathakis, 1984· Lyberaki, 1988).

Επιπλέον, στη διάρκεια της κρίσης φαίνεται ότι ισχυροποιείται η σχετική θέση των μικρομεσαίων επιχειρήσεων απέναντι στις αντίστοιχες μεγάλες, τόσο από την άποψη απόλυτων αριθμών, ειδικού βάρους και απασχόλησης, όσο και από την άποψη επενδύσεων και άλλων δεικτών οικονομικών επιδόσεων (Λυμπεράκη, 1986· Lyberaki, 1988). Χρησιμοποιώντας ένα πακέτο κριτηρίων και δεικτών (όπως τις τάσεις στην απασχόληση, τις επενδύσεις παγίου κεφαλαίου, τη δανειακή επιβάρυνση και αποδοτικότητα κεφαλαίου) φάνηκε ότι κατά την περίοδο 1979-1985 οι μικρότερες σχετικά επιχειρήσεις επέδειξαν μεγαλύτερη ευρωστία σε σύγκριση με τις μεγαλύτερες. Η σχετική οικονομική ευρωστία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων απέναντι στις αντίστοιχες μεγάλες είναι σαφώς εντονότερη όταν το δείγμα περιλαμβάνει επιχειρήσεις μόνο στην περιοχή της Αθήνας (Λυμπεράκη, 1986).

Αυτή η υπεροχή των μικρομεσαίων επιχειρήσεων της περιοχής της Αθήνας, σε ό,τι αφορά τις οικονομικές τους επιδόσεις, δείχνει να επιβεβαιώνει εκείνες τις θεωρητικές προσεγγίσεις που αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο της ευελιξίας και της προσαρμοστικότητας (και κυρίως σε φάσεις αναδιαρθρωτικών μετατοπίσεων, όπως αυτές που τροφοδοτεί η κρίση και η συνεχιζόμενη αβεβαιότητα για τις τάσεις της ζήτησης, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο). Επιπλέον, αποτελεί μίαν υπενθύμιση για όσους εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν τις μικρομεσαίες επιχειρήσεις ως παρωχημένα απολιθώματα, καταδικασμένα σε μαρσασμό από τους σιδηρούς κανόνες της καπιταλιστικής νομοτέλειας.

Αυτό που δεν λένε όμως τούτα τα στοιχεία είναι κατά πόσον αυτές οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις βρίσκονται στην τροχιά μιας δυναμικής αναδιάρθρωσης (με στοιχεία τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, καινοτομίας, ανάπτυξης προϊόντων και νέων παραγωγικών λύσεων) ή απλώς είναι καλύτερα εξοπλισμένες για να αντιμετωπίσουν αμυντικά τα κρισιμακά φαινόμενα λόγω προσαρμοστικότητας, χωρίς αξιόσιμες όμως αναπτυξιακού μοχλού με ευρύτερες επιπτώσεις. Για τη συναγωγή πληροφοριών τέτοιου τύπου είναι απαραίτητο να στηριχθεί κανείς σε υλικό που βγαίνει από κλαδικά προσανατολισμένη έρευνα πεδίου (συνεντεύξεις και ερωτηματολόγια).

Η ανάλυση που ακολουθεί στηρίζεται σε έρευνα πεδίου που έγινε το 1986 για τους κλάδους μηχανουργίας, πλαστικών αντικειμένων και έτοιμων ρούχων στις συνοικίες γύρω από την Αθήνα (Περιστέρη, Νέα Λιόσια, Αγ. Ιωάννης Ρέντης, Πειραιάς, Μοσχάτο και Χαϊδάρι). Η έρευνα

γύρω από τις εκφάνσεις της κρίσης στους κλάδους αυτούς καθώς και για τις αναδιαρθρωτικές τάσεις που αναδεικνύονται, έδειξε ότι η στασιμότητα αγρών, η αβεβαιότητα για τις τάσεις της ζήτησης και η ένταση των ανταγωνιστικών πιέσεων στη δεκαετία του '80 έχει τροφοδοτήσει μια συστηματική αναζήτηση ευελιξίας. Η ζητούμενη ευελιξία, ωστόσο, αναφέρεται σε πολύ διαφορετικές επιδιώξεις:

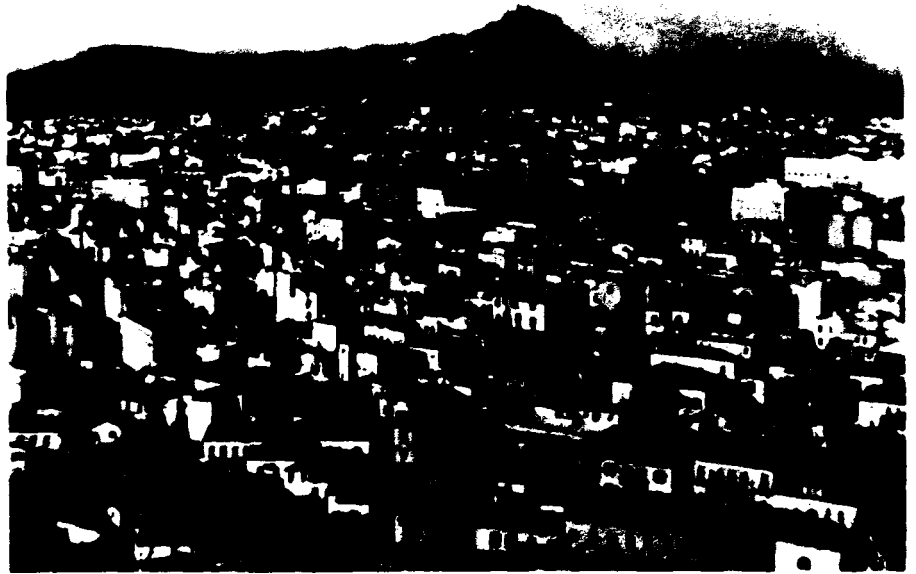
- Ευελιξία παραγόμενης ποσότητας: αυτή παρατέμπει σε ένταση των διεπιχειρησιακών σχέσεων, κυρίως με τη μορφή της υπεργολαβίας και του φασόν, που δείχνουν να έχουν αυξηθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια.
- Ευελιξία παραγωγικού ορίζοντα: εγκατάλειψη των τυποποιημένων προϊόντων προς όφελος μεγαλύτερης ποικιλίας παραγωγικού φάσματος για αντιμετώπιση της αβεβαιότητας.
- Ευελιξία εργατικού δυναμικού: εμφανίζεται μια τάση διχοτόμησης ανάμεσα σε δύο βασικές κατηγορίες εργαζομένων. Από τη μια μεριά έχουμε την κατηγορία των «απαραίτητων» εργαζομένων (ειδικευμένων και με καλές αποδοχές), ενώ από την άλλη έχουμε ένα περιφερειακό εργατικό δυναμικό (που απασχολείται άμεσα και έμμεσα), εύαλωτο, ανειδίκευτο και κακοπληρωμένο.

Και στους τρεις κλάδους, εντόπισα δύο τύπους αναδιαρθρωτικών στρατηγικών που στοχεύουν σε μεγαλύτερη ευελιξία. Ο πρώτος τύπος, που είναι και ο πιο συνηθισμένος, μπορεί να χαρακτηριστεί «αμυντική αναδιαρθρωτική στρατηγική», ενώ ο δεύτερος, που χαρακτηρίζει λιγότερες σχετικά επιχειρήσεις (μία στις τέσσερις έως μία στις πέντε μονάδες στο δείγμα μας), μπορεί να ονομαστεί «δυναμική αναδιαρθρωτική στρατηγική».

Η *αμυντική αναδιαρθρωτική στρατηγική* εστιάζεται κυρίως στη μείωση των τιμών των προϊόντων, προκειμένου να διατηρηθεί το μερίδιο της αγοράς. Αυτό με τη σειρά του προϋποθέτει την περικοπή του κόστους παραγωγής με κάθε τρόπο, όπως: (α) τη διάχυση του επιχειρηματικού κινδύνου με όπλο την υπεργολαβία και το φασόν, (β) την αύξηση της ποικιλίας της παραγωγής σε βάρος της εξειδίκευσης, και, τέλος, (γ) με την ευελιχτοποίηση του εργατικού δυναμικού (εντατικοποίηση και υπερεκμετάλλευση τόσο μέσα όσο και έξω από τον «επίσημο» χώρο δουλειάς) κ.λπ. Αυτή η πρακτική έχει το επιπρόσθετο «πλεονέκτημα» να εντείνει τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες εργαζομένων. Είναι ενδιαφέρον να προσθέσει κανείς ότι πρόκειται κατά κύριο λόγο για γυναικείο εργατικό δυναμικό, που συχνά εργαζόμαστε και με τις δύο ιδιότητες (και σε μια βιοτεχνία για

κάποιες ώρες, αλλά και στο σπίτι για τον ίδιο ή για άλλον εργοδότη).

Αυτή η αμυντική αναδιαρθρωτική πρακτική δεν συνδέεται με τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, παρόλο που επενδύσεις για αντικατάσταση εξοπλισμού δεν είναι σπάνιες. Ο έντονος ανταγωνισμός

δείχνει να αποθαρρύνει τους παραγωγούς από επενδύσεις σε νέες τεχνολογίες, κυρίως με δεδομένο το υψηλό κόστος που συνεπάγεται μια τέτοια επενδυτική επιλογή. Επιπλέον, πρέπει να τονιστεί ότι υπάρχει σοβαρό κενό πληροφόρησης (τουλάχιστον για την πλειονότητα των μικρομεσαίων επιχειρηματιών) γύρω από τα πλεονεκτήματα των νέων τεχνολογικών λύσεων. Οι περισσότεροι παραγωγοί του δείγματός μου έδειχναν να συσχετίζουν τη νέα τεχνολογία με αυξημένη ταχύτητα παραγωγής μάλλον παρά με δυνατότητες μεγαλύτερης ευελιξίας και ποιότητας.

Και στην περίπτωση της *δυναμικής αναδιαρθρωτικής στρατηγικής* οι επιχειρήσεις δείχνουν να αναζητούν περισσότερη ευελιξία (παραγόμενης ποσότητας, παραγωγικού ορίζοντα και εργατικού δυναμικού). Όμως, στην περίπτωση αυτή επιδεικνύουν κάποια πρόσθετα χαρακτηριστικά που διαφέρουν από την αμυντική στρατηγική.

Το πρώτο χαρακτηριστικό των δυναμικών επιχειρήσεων είναι ο εντοπισμός της παραγωγής σε συγκεκριμένα τμήματα της αγοράς (εξαρτήματα και ανταλλακτικά για το στρατό στην περίπτωση των μηχανουργικών μονάδων, η ενάισθητη περιοχή των γυναικείων ρούχων μόδας στον κλάδο της ένδυσης, και τα προϊόντα με υψηλή περιεκτικότητα σε σέβη στα πλαστικά).

Το δεύτερο χαρακτηριστικό είναι μια τάση εξειδίκευσης, προκειμένου να είναι σε θέση να ανταποκριθούν στις απαιτή-

σεις αυτών των ειδικών τμημάτων της αγοράς.

Το τρίτο χαρακτηριστικό είναι η ανάπτυξη προϊόντων με προανατολισμό τα πιο απαιτητικά τμήματα της αγοράς στην οποία απευθύνονται.

Το τέταρτο χαρακτηριστικό είναι η επένδυση σε σύγχρονο και προγραμματιζόμενο εξοπλισμό πολλαπλών χρήσεων, προκειμένου να βελτιώσουν τόσο την ποιότητα των προϊόντων όσο και την αποδοτικότητα της λειτουργίας τους.

Και, τέλος, το πέμπτο χαρακτηριστικό αυτών των δυναμικών μικρομεσαίων επιχειρήσεων είναι η προσήλωσή τους στον ποιοτικό ανταγωνισμό, που πηγάζει κυρίως από τεχνολογικές λύσεις και όχι από εντατικοποίηση και υπερεκμετάλλευση της εργασίας.

Από την άποψη των υποδειγμάτων διαχείρισης του εργατικού δυναμικού, η δυναμική στρατηγική συνοδεύεται συνήθως από περισσότερο μακρόχρονη απασχόληση, μεγαλύτερη αναλογία ειδικευμένων προς ανειδίκευτους/ες εργαζομένων, και πιο μακροχρόνιες σχέσεις με υπεργολάβους αλλά και με τις φασονίστριες.

Αυτές οι δυναμικές μικρομεσαίες επιχειρήσεις δεν δείχνουν να αντιμετωπίζουν σοβαρό πρόβλημα εξεύρεσης ή και διατήρησης των αγορών τους. Αν και συνολικά η αγορά μπορεί να παρουσιάζει σημάδια στασιμότητας και κορεσμού, αυτές οι επιχειρήσεις στοχεύουν στα τμήματα εκείνα που επεκτείνονται, τόσο στο ε-

4. «Βιομηχανικές συνοικίες» στα πρότυπα της ευέλικτης παραγωγής;

Τα αποτελέσματα της έρευνας φαίνεται να επιβεβαιώνουν την αυξημένη έλξη που ασκεί η μητρόπολη Αθήνα στις μικρομε-

θνικό όσο και στο διεθνές πεδίο. Με μία έννοια, λοιπόν, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι βρίσκονται σε μια διαδικασία «υποκατάστασης εισαγωγών», καθώς τα προϊόντα τους καλύπτουν απαιτήσεις που μέχρι πρόσφατα καλύπτονταν από τις εισαγωγές. Ο πίνακας που ακολουθεί συνοψίζει τις κυριότερες διαφορές ανάμεσα στις δύο στρατηγικές.

σαιές επιχειρήσεις σε καιρό κρίσης και αναδιαρθρωτικών πειραματισμών. Αυτό ερμηνεύεται εύκολα καθώς η αναζήτηση «εξωτερικών οικονομιών» είναι εξ ορισμού εντονότερη για τις μικρότερες σχετικά επιχειρήσεις και ενδυναμώνεται ιδιαίτερα σε περιόδους αβεβαιότητας και ανακατατάξεων.

Επιπλέον επιβεβαιώνονται οι απόψεις

Αμυντική στρατηγική

- * απευθύνονται στην ευρύτερη δυνατή αγορά
- * έλλειψη εξειδίκευσης
- * ανταγωνισμός με μείωση κόστους παραγωγής, ποιότητας και τιμών
- * ασάφεια γύρω από τα πλεονεκτήματα της νέας τεχνολογίας, απροθυμία επενδύσεων σε νέες τεχνολογίες
- * χρήση επισφαλούς εργατικού δυναμικού, εντατικοποίηση και υπερεκμετάλλευση εσωτερικών εργαζομένων, βραχυχρόνια απασχόληση, φασόν
- * επιφυλακτικότητα απέναντι στην ανάληψη συλλογικών πρωτοβουλιών και συνεργατικών ρυθμίσεων

* Επιφυλακτικότητα απέναντι σε πρωτοβουλίες του κράτους, μικρότερη επιφυλακτικότητα απέναντι σε πρωτοβουλίες της Τοπικής Αυτοδιοίκησης

Επιθετική στρατηγική

- * απευθύνονται σε συγκεκριμένα τμήματα της αγοράς
- * εξειδίκευση και ανάπτυξη προϊόντος/καινοτομίας
- * ανταγωνισμός με ποιοτικά χαρακτηριστικά, τεχνολογία ακόμα και με κόστος, υψηλότερες τιμές
- * εμπιστοσύνη στη νέα τεχνολογία, επενδύσεις σε σύγχρονο εξοπλισμό
- * μακροχρόνια απασχόληση, κίνητρα σε ειδικευμένους/ες εργαζόμενους/ες, σταθερότερες σχέσεις με υπεργολάβους και φασονίστριες
- * ενδιαφέρον και σχέδια για συνεργατικές ρυθμίσεις που προσκρούουν σε αντιδράσεις

εκείνες που αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στον ενεργητικό ρόλο που παίζει η ευελιξία, κυρίως σε περίοδο κρίσης. Τούτο φαίνεται από τη συγκριτική ανάλυση οικονομικών επιδόσεων ανάμεσα σε επιχειρήσεις διαφορετικού μεγέθους στους τρεις κλάδους, κατά την περίοδο 1979-1985.

Τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου υπογραμμίζουν τη διεύρυνση των διεπιχειρησιακών δεσμών ανάμεσα σε αυτοτελείς μονάδες (του ίδιου ή και διαφορετικού μεγέθους), ένα φαινόμενο που αντανακλά κάποιες σοβαρές ανακατατάξεις στο χάρτη του καταμερισμού εργασιών στην περιοχή. Οι δεσμοί συμπληρωματικότητας –που έτσι κι αλλιώς δεν ήταν άγνωστοι για τις περισσότερες μικρομεσαίες επιχειρήσεις της περιοχής– δείχνουν να τελειοποιούνται και να ισχυροποιούνται περισσότερο (στοχεύοντας τόσο στη διάχυση του επιχειρηματικού κινδύνου, όσο και στην εξειδίκευση/αναβάθμιση μεθόδων παραγωγής και προϊόντων).

Αν και στο άρθρο έτεινα να χρησιμοποιώ τον όρο «βιομηχανικές συνοικίες» για την περίπτωση των γειτονιών του δείγματός μου, η χρήση του όρου ήταν μάλλον ελαστική, καθώς δεν ανταποκρίνεται απόλυτα στην περίπτωση αυστηρά οροθετημένων γεωγραφικών περιοχών, όπου οι επιχειρήσεις αρθρώνονται ευέλικτα γύρω από τον άξονα εξειδικευμένης παραγωγής ενός προϊόντος ή μιας οικογένειας προϊόντων (όπως στην περίπτωση της «Τρίτης Ιταλίας»).

Στην περίπτωση των συνοικιών γύρω από την Αθήνα μπορεί να εντοπιστεί μεν κάποια συγκέντρωση συναφών δραστηριοτήτων σε επίπεδο δρόμου/ων ή τετραγώνου, αλλά αυτό απέχει πολύ από την έννοια της απόλυτα εξειδικευμένης περιοχής. Δηλαδή, οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις κάποιων κλάδων διαχέονται στις συνοικίες αυτές, αν και συνήθως αναπτύσσουν στενότερους δεσμούς υπεργολαβίας με γειτονικές επιχειρήσεις. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για το φασόν, παρόλο που σε αρκετές περιπτώσεις του δείγματός μου αναφέρθηκε ότι οι συνεργαζόμενες φασονίστριες κατοικούν σε άλλη γειτονιά. Δεν είναι, λοιπόν, σπάνιες οι διεπιχειρησιακές σχέσεις υπεργολαβίας ανάμεσα σε μονάδες που βρίσκονται σε διαφορετική (κοντινή πάντως) συνοικία.

Αν λοιπόν επιβεβαιώνεται η μία προϋπόθεση των «βιομηχανικών συνοικιών», δηλαδή αυτή του ενέλικτου και αέναα επαναπροσδιοριζόμενου καταμερισμού εργασίας ανάμεσα σε αυτοτελείς μονάδες (οι ίδιες επιχειρήσεις λειτουργούν και σαν εργολάβοι και σαν υπεργολάβοι, καμιά φορά και ταυτόχρονα), έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί η δεύτερη προϋπόθεση: αυτή, δηλαδή, της ύπαρξης ενός

συνεκτικού κοινωνικού ιστού πρακτικών και θεσμών που ρυθμίζει την ευρύτερη δραστηριότητα της περιοχής.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου δείχνουν να κυριαρχούν οι άτυπες μορφές συνεργασίας. Οι συνεργαζόμενες επιχειρήσεις σε καμιά περίπτωση δεν συγκροτούν κοινοπραξία ή συνεταιρισμό με συγκεκριμένους στόχους, αν και οι συνεργατικοί δεσμοί τείνουν να είναι αρκετά μακροχρόνιοι. Ωστόσο, στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι επιχειρηματίες ανήκουν στο κλαδικό τους σωματείο (πρόκειται για κλαδική ένωση παραγωγών), με τη διαφορά ότι η ιδιότητα του μέλους τούς προσφέρει από ελάχιστα έως κανένα προνόμιο.

Οι άτυπες μορφές δείχνουν να κυριαρχούν και στο πεδίο της διάχυσης τεχνολογίας και τεχνικών δεξιοτήτων, που εναποτίθενται στην αυξημένη κοινωνική και εργασιακή κινητικότητα. Η τελευταία αναφέρεται τόσο σε περιπτώσεις πρώην ειδικευμένων εργατών, σε μεγάλες ή και μικρές επιχειρήσεις, οι οποίοι στήνουν τη δική τους δουλειά αξιοποιώντας γνώσεις και γνωριμίες που απέκτησαν, αλλά και στη μεγάλη κινητικότητα του εργατικού δυναμικού ανάμεσα σε επιχειρήσεις, που συχνά φέρνει μαζί του σε κάθε νέα θέση εργασίας τα «μυστικά» της δουλειάς που έχει μάθει στο μεταξύ.

Άτυπα είναι και τα κανάλια πληροφόρησης ανάμεσα σε επιχειρήσεις αλλά και ανάμεσα σε ορισμένες ειδικές κατηγορίες εργαζομένων, όπως για παράδειγμα στις φασονίστριες. Υπάρχουν άτυπα δίκτυα ενημέρωσης των φασονιστριών για την αποδοτικότητα και τις αμοιβές, κανάλια που αναπτύσσονται σε συνθήκες «παρανομίας» καθώς οι περισσότεροι οργανωμένες επιχειρήσεις κάνουν ό,τι μπορούν για να αποτρέψουν οποιαδήποτε σχέση ανάμεσα στις φασονίστριες που χρεομοποιούν.

Αυτό που φαίνεται να απουσιάζει είναι η θεσμοθετημένη συλλογικότητα και συνεργασία. Με άλλα λόγια, από την άποψη της υποστηρικτικής υποδομής ελάχιστα στοιχεία θα μπορούσαν να αναφερθούν. Ιδιαίτερα αισθητή είναι η απουσία των μηχανισμών κεινών που φέρνουν τις επιχειρήσεις πιο κοντά στις νέες διαθέσιμες τεχνολογικές λύσεις. Τούτο φαίνεται να συνδέεται με την έλλειψη εγχώριας τεχνολογικής δυνατότητας, αλλά και με τη φτώχεια της εκπαιδευτικής υποδομής (τα επιμορφωτικά προγράμματα του ΟΑΕΔ καθώς και τα προγράμματα των διαφόρων τεχνικών σχολών κρίνονται ως «άχρηστα» από τη συντριπτική πλειοψηφία των παραγωγών).

Το σημείο που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι η στάση των μικρών και μεσαίων επιχειρηματιών απέναντι σε θεσμοθετημένες ρυθμίσεις συνεργασίας και

συντονισμού δραστηριοτήτων. Εδώ είναι εμφανέστατη η διάκριση ανάμεσα σε αμυντικές και δυναμικές στρατηγικές. Ενώ η πλειοψηφία των «αμυνόμενων» δείχνει ιδιαίτερη δυσπιστία και καχυποψία απέναντι σε συνεργατικές λύσεις (κοινοπρακτικές πρωτοβουλίες για αγορά πρώτων

υλών, διάθεση προϊόντων, υπηρεσίες τεχνικής και τεχνολογικής υποστήριξης, κέντρα πληροφόρησης κ.λπ.) με το φόβο της απώλειας πελατών, ακριβώς η αντίθετη στάση χαρακτηρίζει τους δυναμικούς επιχειρηματίες. Οι τελευταίοι δείχνουν προθυμία ή έντονο ενδιαφέρον για λύσεις τύπου «Τρίτης Ιταλίας». Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι οι επιχειρήσεις που ανταποκρίνονται στα προγράμματα του ΕΟΜΜΕΧ είναι ως επί το πλείστον δυναμικές.

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι τόσο οι μέν όσο και οι δε, είναι έντονα δύσπιστοι απέναντι σε πρωτοβουλίες του κράτους (όπως τα κλαδικά ινστιτούτα, τα διάφορα επιμορφωτικά προγράμματα κ.λπ.), ενώ καταγράφονται ως λιγότερο δύσπιστοι απέναντι σε τυχόν πρωτοβουλίες στο επίπεδο της Τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Ανακεφαλαιώνοντας τα κυριότερα αποτελέσματα και στους τρεις κλάδους που εξετάστηκαν, το προφίλ των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στις βιομηχανικές γειτονιές γύρω από την Αθήνα είχε αρκετά στοιχεία ομοιότητας με το υπόδειγμα της ενέλικτης εξειδίκευσης: εκτεταμένα δίκτυα υπεργολαβίας, πυκνές διεπιχειρησιακές σχέσεις, χρήση μηχανημάτων γενικής/πολλαπλής χρήσης, ευρεία βάση τεχνικών δεξιοτήτων, χωρική συγκέντρωση. Ωστόσο, κάποιες άλλες πλευρές του υποδείγματος είτε λείπουν ολότελα, είτε είναι εξαιρετικά αδύναμες: εξειδίκευση, καινοτομία, ανάπτυξη προϊόντων και μεθόδων παραγωγής, χρήση σύγχρονου προγραμ-

ματιζόμενου εξοπλισμού. Συνεπώς, αυτό που κατά κανόνα κυριαρχεί είναι ο έντονος και ασφυκτικός ανταγωνισμός που αποτρέπει τη βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων, αποθαρρύνει τις επενδύσεις και μεταθέτει όλο το βάρος στους ώμους του εργατικού δυναμικού.

Πολύ κοντά στο υπόδειγμα της ευέλικτης εξειδίκευσης βρίσκονται οι δυναμικές μικρομεσαίες επιχειρήσεις του δείγματος, που όμως αποτελούν τη μειοψηφία. Με δεδομένη τη συνολική εικόνα και τις επιμέρους «αμυντικές» και «δυναμικές» συνιστώσες της, καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα ότι η ενδυνάμωση του υποστηρικτικού ιστού στο πλαίσιο των «βιομηχανικών συνοικιών» θα μπορούσε να επιδράσει ευεργετικά για την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων αυτών. Αν μάλιστα η οικοδόμηση του ιστού αυτού συνδυαζόταν και με κάποιες μορφές κοινωνικού ελέγχου και συλλογικών ρυθμίσεων που να προστατεύουν και να ενδυναμώνουν τη θέση του εργατικού δυναμικού, τότε θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για «κοινωνικά επιθυμητή εκδοχή της ευέλικτης εξειδίκευσης». Αξίζει ωστόσο να τονιστεί ότι για να είναι αποτελεσματικές οι απαραίτητες πρωτοβουλίες συντονισμού και ρύθμισης, δεν θα πρέπει να πηγάζουν κατά κύριο λόγο από το κράτος, αλλά να αναληφθούν κατά το δυνατόν από τους ίδιους τους ενδιαφερόμενους/τις ενδιαφερόμενες, με την υποστήριξη ίσως της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Με μια πρόταση, είναι αμφίβολος ο δυναμισμός και μεγάλο το κοινωνικό κόστος των βιομηχανικών περιοχών γύρω από την Αθήνα, όπως είναι σήμερα αυτές. Υπό προϋποθέσεις, όμως, θα μπορούσε και η ανταγωνιστικότητά τους να τονωθεί και η κοινωνική τους σκοπιμότητα να ισοχρησιμοποιηθεί. ■

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amin A. (1989) «Flexible Specialisation and Small Firms in Italy: Myths and Realities». *Antipode*, Spring.
- Amin A. & Robins K. (1989) «Industrial Districts and Regional Development: Limits and Possibilities». Centre for Urban and Regional Development Studies, University of Newcastle Upon Tyne, mimeo.
- Bellandi M. (1986) «The Marshallian Industrial District», *Studie Discussioni* No 42, Florence: Dipartimenti di Scienze Economiche, Università degli Studi di Firenze.
- Castells M. (1987) «Technological Change, Economic Restructuring and the Spatial Division of Labour», Muegge H. & Stohr W.B. (eds.), *International Economic Restructuring and the Regional Economy*, Aldershot: Avebury.
- Docopoulou E. (1986) «Small Manufacturing Firms and Regional Development in Greece: patterns and changes» in Keeble E. & Weever E. (eds.), *New Firms and Regional Development in Europe*, Croom Helm.
- Getler M.S. (1988) «The Limits to Flexibility: Comments on the Post-Fordist Vision of Production and its Geography», *Transactions of the Institute of British Geographers*, 13, 4.
- Λυμπεράκη Α. (1986) «Οι επιπτώσεις από την ένταξη στην ΕΟΚ πάνω στις μικρομεσαίες μεταποιητικές επιχειρήσεις». *Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών*, Αθήνα.
- Lyberaki A. (1988) «Small Firms and Flexible Specialisation in Greek Industry». Ph. D. Thesis, University of Sussex.
- Marshall A. (1900) *Elements of Economics of Industry*, New York, Macmillan.
- Piore M. & Sabel C. (1984) *The Second Industrial Divide*, New York, Basic Books.
- Sabel C. & Zeitlin J. (1985) «Historical Alternatives to Mass Production: politics, markets and technology in 19th century industrialisation», *Past and Present*, 108.
- Sabel C. (1989) «Flexible Specialisation and the Re-Emergence of Regional Economies», Hirst P. & Zeitlin J. (eds.), *Reversing Industrial Decline?*, Berg.
- Scott A. & Storper M. (1987) «High Technology Industry and Regional Development: a theoretical critique and reconstruction», *International Social Science Journal*, 1 (12).
- Scott A. (1988) *New Industrial Spaces*, London, Pion.
- Scordili S. (1990) «Small Firms in the Era of Flexibility: Thoughts from the Changing Geography of Italy and Greece», Durham University, department of Geography, mimeo.
- Stathakis G. (1984) «Industrial Development and the Regional Problem: the case of Greece», Ph.D. Thesis, University of Newcastle Upon Tyne.
- Storper M. & Scott A. (1988) «The Geographical Foundations and Social Regulation of Flexible Production Complexes», Wolch J. & Dear M. (eds.), *The Power of Geography: How Territory Shapes Social Life*, Boston, Allen and Unwin (forth.).
- Storper M. & Walker M. (1989) *The Capitalist Imperative*.
- Storper M. (1990) «Responses to Amin and Robins», University of California, Los Angeles (mimeo).
- Zeitlin J. & Totterdill P. (1989) «Markets, Technology and Local Intervention: the case of clothing», Hirst P. & Zeitlin J. (eds.), *Reversing Industrial Decline? Industrial Structure and Policy in Britain and her Competitors*, Berg.